

תכניות להקמת חבל יהודי אוטונומי בסנג'ק עכו, 1905-1902

עיריית עמית

חיים מרגלית-
קלווריסקי (1867-1947)

מבוא *

אחת הפרשיות הפחות ידועות, הקשורה בתולדות ההתיישבות בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, היא התעניינותו של בנימין זאב הרצל בחבל-ארץ, שנקרא אז על-פי גבולותיו המנהליים סנג'ק עכו.¹ בין השנים 1904-1902 ניסה הרצל לעניין את השלטונות העות'מאניים באפשרות ליצור בחבל זה בסיס להתיישבות אוטונומית יהודית.

במקביל לניסיונות ההידברות של הרצל עם השלטונות ועם אישים שונים באירופה, שהיו בעלי השפעה על הנעשה בממלכה התורכית, נערכה פעילות התיישבותית רחבה בחלק מסנג'ק עכו – בגליל התחתון המזרחי ולחופי הכינרת המערביים. במרכזה של פעילות זו עמד חיים מרגלית-קלווריסקי, פקיד-אגרונום שפעל מטעם חברת יק"א,² בגליל התחתון בין השנים 1900-1905. בשנת 1902, בעת ששהה באירופה, נפגש קלווריסקי עם הרצל פעמיים. השניים שוחחו ביניהם על ההתיישבות בארץ-ישראל, ולאחר מכן המשיך כל אחד מהם בנתיב פעילותו: האחד – בפעילות המדינית להשגת צ'רטר בחבל ארץ כלשהו, והשני – בפעילות ההתיישבותית בארץ-ישראל.

במאמר זה ננסה לבחון את הקשר בין שני האישים ואת התייחסותם לחבל הארץ הנדון.

* המאמר מבוסס על פרק מתוך: עיריית עמית, 'מקומו של חיים מרגלית קלווריסקי בישובו של הגליל התחתון: 1898-1905', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981 [להלן: עמית].

1 על החלוקה המנהלית של ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית ראה: אטלס ישראל, ירושלים 1956, מפה IX 14.
2 חיים מרגלית-קלווריסקי (1867-1947) הגיע לארץ-ישראל בשנת 1896, לאחר שהשלים לימודיו בעיר מונפליה בצרפת והתמחה בחקלאות הים-תיכונית. בשנת 1898 החל בפעילות בחברת יק"א ונשלח לנהל את המושבה משמר-הירדן, וב-1900 התמנה למנהל חוות סג'רה וההתיישבות החדשה בגליל התחתון.

הקשר בין הרצל לקלווריסקי

בין השנים 1900-1905 עבד קלווריסקי כפקיד ואגרונום מטעם חברת יק"א בגליל התחתון, וביצע את מדיניות החברה.³ הוא קישר בין המתיישבים בחוות סג'רה ובמושבות הראשונות בגליל התחתון – יָמָה, מְסָחָה ומִלְחָמִיָה, לבין פקידות יק"א שישבה בביירות. כמו־כן חיפש דרכים ושיטות להתיישבות חקלאית בחבל זה של ארץ־ישראל.⁴ בתחילת דרכו היה קלווריסקי אחראי על חוות הכשרת הפועלים בסג'רה, חווה אשר נמנה עם מתכנניה ומקימיה, ועל רכישת קרקע והקמת יישובים חדשים בגליל התחתון.⁵ בסוף שנת 1901 החליטה חברת יק"א לבצע הפרדת רשויות בין הפעילות בחוות סג'רה לבין רכישת הקרקע וההתיישבות בגליל התחתון, וקלווריסקי נתמנה למנהל הרכישה וההתיישבות.⁶

מאותה שנה התרכז קלווריסקי ברכישת קרקע ובניסיונות ליצור רצף קרקעות רחב בגליל התחתון, ממערב לחופי הכינרת ומצפון לעמק יזרעאל, וכן בהקמת שורה של יישובים על קרקעות אלה. בתחילה השלים רכישות קרקע שהחלו קודמים לו בגליל התחתון – במיוחד יהושע אוסוביצקי, פקיד הבארון רוטשילד – ואחר כך הוסיף על רכישות אלה והגדיל ככל יכולתו את רכוש הקרקעות של חברת יק"א.

פעילותו של קלווריסקי בתחום רכישת הקרקע היתה מלווה בתחושת ייעוד; תחושה זו ניכרת בדבריו אלה:

... בפריו מכירים אותי ומוקירים על דבר כשרוני לסדר. מכיוון שסידרתי את סג'רה שלחוני לסדר קולוניות אחרות. כאשר מינני לאדמיניסטרטור על הקולוניות החדשות נתברר לי שזאת המשרה היותר נכבדה בארץ ישראל, ולולא היכירוני שאיש מוכשר אנני לזה, כי אז לא היפקידו בידי גורל כל הקולוניזציה דארץ ישראל, כי מהקולוניות החדשות תצמח הישועה. ואם גם אכשל אז יהיו מוכרחים להגיד: finis Palestinae.⁷

במשך כשנה וחצי עסק קלווריסקי הן ברכישת קרקע והן בהנחת תשתית להתיישבות. בתחילה היתה זו התיישבות זמנית, כל עוד לא נוצר גוש קרקעות גדול ורצוף. על פי תכניתו, ההחלטות על מיקום יישובי הקבע והתחלת הקמתם צריכות היו להיעשות רק לאחר השגת גוש הקרקעות הרצוי. בפברואר 1902 חלה קלווריסקי במחלת המלריה, וכן סבל מאפיסת כוחות עקב עבודתו המאומצת. בעצת גיסו, דוקטור הלל יפה, יצא לחופשה באירופה.⁸ הוא ניצל את החופשה

3 לגליל התחתון נשלח קלווריסקי לאחר שנתיים, שבהן מילא תפקיד של מנהל ואגרונום במושבה משמר-הירדן.

במשמר ביקש להוכיח כי ניתן לשכלל מושבה, דהיינו לתקן את מצבם של האיכרים בה ולהביאם לעצמאות כלכלית, גם בלא כספי החמיכה של הבארון רוטשילד. בשנים אלה תרם קלווריסקי רבות לעיצוב המדיניות ההתיישבותית של חברת יק"א. ראה: אחד העם, 'הישוב ואפוטרופסיו', כל כתבי אחד העם, תל-אביב תשי"ז, עמ' רלא; א' עבר הדני, משמר הירדן: מושבת ספר שנפלה, תל-אביב תשכ"ה; עמית, עמ' 20-27.

4 על ניסיונותיו בקביעת מחזורי-זרעים במושבות וכתכנון היישובים ראה: דין וחשבון של קלווריסקי לחברת יק"א מיום 15 באפריל 1900, אצ"מ, J15/6552.

5 ראה: עמית, עמ' 28-48.

6 הפרדת הרשויות באה, למעשה, בגלל יחסים מעוררים בין קלווריסקי לבין הפקידות הגבוהה של יק"א בביירות, ובראשה פרנק פריינטה. ראה מכתב קלווריסקי לפריינטה מיום 24 בנובמבר 1901 (צרפחית), אצ"מ, J15/6552.

7 מכתב קלווריסקי לאחיו צבי מינואר 1902, אצ"מ, A.113/6.

8 ד"ר הלל יפה שימש כרופא וגם כיושב-ראש הוועד הפועל הציוני ביפו. הוא נישא לאחות אישתו של קלווריסקי, רבקה גליקשטיין. הקשר בין יפה לקלווריסקי נוצר עוד קודם לנישואים, בשעה שהתחרו ביניהם על תפקיד יושב-ראש הוועד הפועל הציוני. קלווריסקי לא קיבל אז את התפקיד והחליט לעלות בכוחות עצמו לארץ ולא לחכות שיוצע לו תפקיד אחר. ראה: זכרונות רבקה יפה, אצ"מ, A.31/37.

HOTEL PALESTINE
PROPRIETORS
E. L. KAMINITZ & SONS

Jaffa le 9 juillet 1896

אחתי הנער, אהבתך או יהוא גלמן!

הגלם זשורק קעלנה ט'ענה פו לה וועט אה אהב
וועלדיה פ'עלפה ופ'עלפה ז'סעט אהר יאנה פ'על
ע'ס'ס'ס' אהנת אה'ס'ס'ס' הא'ס'ס'ס' הא'ס'ס'ס'. הא'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'
ה'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס' ח'ס'ס'ס'

ממכתבו של קלווריסקי,
יפו, 9 ביולי
1896

לפגישות עם הממונים עליו בפריז, מנהלי חברת יק"א ופקידי הבארון רוטשילד. בפגישות אלה דיבר על קשיי עבודתו ועל המכשולים שהערים עליו הממונה הישיר עליו מטעם יק"א, שישב בביירות, פרנק פריינטה. הוא התלבט אם להמשיך בתפקיד האדמיניסטרטיבי שהוטל עליו. נוסף על אלה חיפש קלווריסקי דרך להיפגש עם הרצל.

9 יש לציין שאף-על-פי שהבארון הצטרף לחברת יק"א וכיהן בה כנשיא המחלקה הארץ-ישראלית, התייחסו אליו אישים שונים בארץ-ישראל כאל גורם נפרד, בעיקר כאשר היו חילוקי דעות בין המתיישבים ופקידי יק"א. הסכסוכים עם פרנק פריינטה היו רבים. קלווריסקי ביקש מהממונים עליו יד חופשית ברכישת קרקע בגליל התחתון, בלא התחשבות בהגבלות שהטיל עליו פריינטה מבירות. הגבלות אלה נגדו את שיטת רכישת הקרקעות של קלווריסקי, שיטה שעיקרה היה מבוסס על משא ומתן ישיר עם מוכרי הקרקע ועל החלטות מיידיות. על פרנק פריינטה ראה: עמית, עמ' 39, הערה 199. על מערכת היחסים בין קלווריסקי ופריינטה ראה שם, עמ' 45-48, וראה גם תכתובת ענפה בין השניים: אצ"מ, J15/6552.

יישובים בגליל התחתון המזרחי בסוף המאה הי"ט

הרצל שמע על קלווריסקי וידע על שהותו בווינה מתוך מכתב ששלח אליו הלל יפה באפריל 1902. וכך כתב יפה במכתבו:

... גיסי מר קלווריסקי, אגרונום ביק"א, הנוסע בימים אלה דרך וינה, מתכבד לבקרני. ואם זמנך ירשה לך, תוכל לקבל ממנו פרטים על פעילות יק"א ומוסדות אחרים, ובכלל על הנעשה בארץ. קלווריסקי הוא האדם היחיד בארץ, שיצר והוציא לפועל את ההתיישבות המעשית. הוא אדם מתלהב, מיושב בדעתו, בעל פרנציפיים שמהם לא נטה מיום בוואו ארצה. הוא הולך בנתיבי ישר שסלל לעצמו בלי לסור ממנו ברצותו להקריב הכל למען ההתיישבות. אינו חומל גם על האיכר, הוא מתייחס אליו כאל שותף מעשי במפעל הכללי, הוא רוכש לו אמון, אבל גם משגיח עליו. הוא נותן לו חופש פעולה גמור אבל תובע ממנו אחריות ומלוי הבטחות. וכך רכש לו האיש הזה כבוד ואהבה, כשהוכיח כי האכרים שעבדו עמו, הם אנשים בלתי תלויים ואדונים לעצמם. לאסוני אין שיטתו

נושאת חן בעיני הנהלת יק"א המקומית, ששמה מכשולין על דרכו, והוא נאלץ לעזוב את עבודתו...¹⁰

קלוורסקי והרצל אכן נפגשו, ולא פעם אחת אלא פעמיים. הם נפגשו לראשונה ברוינה בסוף מאי 1902 על-פי בקשתו של קלוורסקי, וחזרו ונפגשו בקושטא בתחילת אוגוסט של אותה שנה. הפגישה השנייה התקיימה על-פי בקשת הרצל, כאשר קלוורסקי היה בדרכו חזרה לארץ-ישראל, על מנת להמשיך בתפקידו, והרצל חזר מביקור שני אצל הסולטאן העות'מאני.¹¹ על שתי פגישות אלה כתב קלוורסקי:

...בנוכחותו של וולפסון נפגשנו. הרצל שמע על פעולותי הקולוניזציוניות בארץ ישראל מפי אנשים שונים והתעניין בהן. הוא שאל אותי ואני עניתי לו על שאלותיו. השיחה התנהלה בצרפתית, אם אחת התשובות נראתה לו כבלתי מובנת כל צרכה, חזר ושאל שוב פעם באותו עניין. הופתעתי לשמוע שהרצל כלל לא התייחס בשלילה לעבודה הקולוניזציונית הזעירה ואינו פוסלה, כמו שבטעות חשבו רבים מהישוב.¹² בפגישה השנייה בקושטא, שם נמצא בזמן ההוא לרגל פעולתו המדינית, והיווה, כידוע, אורחו של השולטן, מסרתי לו פרטים אחדים שעניינו אותו בנוגע לפעילות של הברון ויק"א בגליל,¹³ ועברנו להמשך השיחה על ההתיישבות, השיחה שהחלה בזמנו בווינה. הרצל שאל אם בתנאים השוררים בארץ — השילטון התורכי והאדמיניסטרציה הברונית, שכלם מתאוננים עליהם, אפשר לצפות לתוצאות חיוביות כמובן הקולוניזציוני. עניתי לו שהמכשול הגדול ביותר בנוגע להצלחת ההתיישבות, זה לא המשטר התורכי ולא האדמיניסטרציה הברונית, אף על פי שגם הם מכשולים גדולים, אלא חוסר הכשרה חקלאית של המתיישבים והעדר רוח ציוני אמיתי. את החסרונות האלה אני משתדל לתקן על ידי שיטתי החדשה בהתיישבות הגליל התחתון. ועל זה השיב לי הרצל: דע לך מר קלוורסקי, שאינני מתנגד פרנציפיונית לפעולה מעשית בארץ ישראל. מפחד אני רק פן תהרס אם לא תהיה מבוססת על חוק בינלאומי — על כך אני פועל. ואתה תפעל בשיטתך ותקודם העבודה ביישוב ארץ ישראל...¹⁴

בין שתי הפגישות, ביולי 1902, העלה הרצל הצעה חדשה לפני השלטונות העות'מאניים; הוא הציע שיאפשרו לו ליצור בסיס להתיישבות יהודית אוטונומית בסנג'ק עכו.

10 ה' יפה, דור מעפילים, חל-אביב תרצ"ג, עמ' 233.

11 אחרי שסיים קלוורסקי את שיחותיו עם הפקידות הגבוהה של יק"א ועם פקירי הבארוק, חזר לארץ ובידו מכתב לפריינטה, המורה לתת לקלוורסקי יתור חופש-פעולה ברכישת קרקע. במכתב לאחיו מיום 31 ביולי, שנשלח מקושטא, הוא כותב: "...בפריז היתה לי מלחמה ארוכה וכבדה עם פמליה של מעלה וסוף סוף נצחתי. כולם והברון בכלל נוכחו לדעת כי פריינטה באמת איש לא יוצלח הוא..." (אצ"מ, A113/16).

12 על יחסו החיובי של הרצל להתיישבות בארץ-ישראל ראה: א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, רמת-גן 1976, עמ' 13, 14 [להלן: ביין]; חיה הראל, הרצל וציוני ארץ-ישראל 1899-1904, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1970, עמ' 180; "כך, הפעילות ההתיישבותית בארץ ישראל של החכרות והאגודות הציוניות הפרטיות בין השנים 1900-1914, ב, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14, הערה 86.

13 לאחר 1900 המשך הבארוק רוטשילד לשמש נשיא המחלקה הארץ-ישראלית של יק"א.

14 קלוורסקי, 'זכרונות', אצ"מ, A113/28.

הרצל וסנג'ק עכו

בשנים 1902-1904, ולמעשה עד יום מותו, ניהל הרצל התכתבות ענפה עם אישים שונים בצמרת השלטון העות'מאני ועם מספר מנהיגים באירופה בדבר האפשרות לקבל את סנג'ק עכו, כדי ליצור בו התחלה של התיישבות אוטונומית יהודית. בתכתובת זו מופיע האזור בשמות שונים: 'הגליל', 'הטריטוריה של חיפה והסביבה', 'בין טבריה וחיפה' ו'סנג'ק עכו'.¹⁵ הרעיון לא היה תלוש כלל מן המציאות, שכן באותן שנים התקיימה פעילות יישובית יהודית בסנג'ק עכו, ברשות השלטונות העות'מאניים: בפניה הדרום-מערבית של הסנג'ק שכנו המושבה זכרון-יעקב ובנותיה, מאיר-שפיה ובת-שלמה; בצפון-מזרח החבל שכנו המושבות מטולה, יסוד-המעלה, עין-זיתים, משמר-הירדן, מחניים וראש-פינה, ובגליל התחתון המזרחי החל להיווצר גרעין להתיישבות חדשה – סג'רה, ימה (יבניאל), מסחה (כפר-תבור) ומלחמיה (מנחמיה).¹⁶ היו אלה שלושה ריכוזים של התיישבות חקלאית בסמוך לערים ותיקות ובהן אוכלוסייה יהודית גדולה יחסית, שהיה ביכולתה לספק לאנשי המושבות שירותים שונים, כגון שירותי דת, תרבות, שיווק וצריכה.

בשנת 1902 התרכזה הפעילות ההתיישבותית בעיקר בסביבות העיר טבריה. היתה זו התיישבות מתוכננת, שהתבססה על אנשים שהוכשרו לעבודה חקלאית בחוות סג'רה. מרביתם היו בני איכרים מהמושבות הוותיקות בארץ ובעלי אזרחות עות'מאנית. למעשה, תאמה דרך התיישבות זאת את החלטת הקונגרס הציוני הראשון מ-1897 על 'קידום יישוב ארץ ישראל באיכרים, פועלים ובעלי מלאכה' מקרב המתיישבים היהודים בעלי האזרחות התורכית שהיו אז בארץ.¹⁷ מלבד מרכזי ההתיישבות בסנג'ק עכו היו עוד גורמים מספר שהביאו להתעניינותו של הרצל בחבל ארץ זה: המעמד החוקי של הקרקע ואפשרויות הרכישה בגושים גדולים ורצופים שהיו קלות יחסית, משכו את תשומת-לבן של חברות התיישבות גדולות.¹⁸ בנוסף לכך לא היו באזור זה של הסנג'ק הרבה מקומות קדושים למוסלמים; מקומות כאלה עלולים היו להוות מכשול בדרך לרכישת הקרקעות ולהתיישבות עליהן.¹⁹

באותה שנה ניסה הרצל לנצל התפתחויות בינלאומיות לצורך קבלת צ'רטר להתיישבות של יהודים. בינואר 1902 הציע לסייע לממשלה התורכית שהיתה שקועה אז בחובות כבדים. הוא ביקש מבעלי הון יהודים להתגייס ולשלם את החוב שחבה תורכיה לצרפת, ובתמורה לכך הציע להם לקבל צ'רטר לתפיסת קרקע כלשהי בתחומי האימפריה העות'מאנית.²⁰ ב-17 בפברואר 1902, בפגישת הרצל והסולטאן, הציע הסולטאן להרצל צ'רטר, אולם לא בתחומי ארץ-ישראל. ב-15 ביולי של אותה שנה חזר הרצל וביקש: 'תתן לנו הממשלה התורכית צ'רטר או זכיון להתיישבות

15 ראה: בי"ז הרצל, כתבים, ד: היומן, ג, 1901-1904, ירושלים תשכ"א, עמ' 162, 236, 299.

16 ראה: י' ואלך (עורך), אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, ד, ירושלים 1972, מפה 15.

17 ביין, עמ' 7.

18 על-פי סקר האגרותום ברבייה, אפריל 1901 (צרפתית), אצ"מ, J15/6542, וכן מתאר זאת גם קלווריסקי: '... רוב האדמות היו שייכות למשפחות אחדות... האדמה נקנתה מאפנדים וסחורים, הקרקע נעבדה על ידי אריסים, אריסים שהמוכר לא התעניין בגורלם...' (ח"מ קלווריסקי, 'מצב השאלה הערבית בארץ-ישראל', העולם, 12 בדצמבר 1929).

19 עובדה זו חשובה לענייננו, משום שכאשר ביקש הרצל צ'רטר על סנג'ק עכו, הדגיש שאין בכך פגיעה ברגשות הדתיים של המוסלמים. ראה: בי"ז הרצל, מבחר כתבי הרצל, ו, תל-אביב תש"ט, עמ' 263.

20 הרצל (לעיל, הערה 15), עמ' 162-163.

ארץ-ישראל וסנג'ק עכו ב-1900

יהודית בארם-נהריים, כשם שהוד רוממותו הואיל להציע לי בפברואר האחרון, בתוספת הטריטוריה של חיפה והסביבה בארץ ישראל.²¹ בינתיים עלתה הצעת אל-עריש, ונדמה היה כי סנג'ק עכו נשכח במשך כל שנת 1903. אולם במרץ 1903 נפגשו שליחי הרצל, הרמן שטרוק וד"ר אדולף פרידמן,²² עם קלוורסקי בנצרת. השניים נשלחו מטעם 'הוועדה הארץ-ישראלית', שנבחרה בקונגרס הציוני השני ותפקידה היה

109

21 שם, עמ' 164.

22 ד"ר אדולף פרידמן ליווה את הרצל בעת מסעו לקהיר בעניין תכנית רכישת קרקעות באזור אל-עריש. בעת המסע הודיע על כוונתו לסייר בארץ-ישראל. הרמן שטרוק, ציר ממנהיגי הפועל המזרחי, גם הוא היה ממקורבי הרצל התלווה אליו במסעו זה.

לבדוק את האפשרויות להתיישבות בארץ-ישראל לאחר קבלת הצ'רטר. על פגישה זו כתב יי הרוזן:

... קלוררסקי הירצה בפניהם על האפשרות כי האזור [הגליל התחתון] יהיה במרוצת הזמן אזור יהודי וכי במשך הזמן יתמנה שם מושל עברי. אני מאמין, אמר להם, שהשלטונות העות'מאניים יסכימו לתוכנית כזו וכי יווכחו לדעת שהמחוז היהודי ישאר נאמן לכתב השולטאן. במשך הזמן יתפתח גם במחוז צפת יישוב יהודי ויתמנה בו מושל יהודי. ואזורי טבריה וצפת יוכלו להשפיע על הוואלי השולט בבירות לטובת היהודים...²³

ביולי 1903 מסר פרידמן את הרוח על סיורו להרצל וקרא לו 'לגשת מיד לרכישת קרקעות בארץ ישראל'.²⁴ הוא הציע, כי חיים מרגלית-קלוררסקי, שישב ופעל במחוז עכו, יהיה נציג ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל ויפעל משם בשמה באופן גלוי לרכישת קרקע עבורה. גורם נוסף שהגביר את ההתעניינות בסנג'ק עכו, ובמיוחד בקרקעות הגליל התחתון המזרחי, היה פרעות קיישינוב, שהתחוללו באפריל 1903. הרצל ויועציו חיפשו מסגרת התיישבותית עבור יתומי הפרעות שם, והדבר השתלב בכוונות לרכוש קרקע בגליל.

באוגוסט 1903 נוסד בארץ-ישראל סניף של 'אוצר התיישבות היהודים', בנק אפ"ק.²⁵ למנהל הבנק מונה זאב דוד לבונטין, ובכך הפך למעשה לנציג הרשמי של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל. בקונגרס השישי, שנערך באוגוסט 1903, התחלפה הוועדה הארץ-ישראלית ב'ועדה לחקירת ארץ-ישראל'. בראש הוועדה עמדו שלושה מומחים לענייני כלכלה והתיישבות: אוטו וורבורג, זליג סוסקין ופרנץ אופנהיימר. לוועדה הוקצב סכום כסף קבוע לפעילותה.²⁶ בקונגרס השישי הוחלט גם כי הקרן הקיימת תתחיל בקניית קרקע בארץ-ישראל, אף כי קודם קבעו שלא תוכל לעשות זאת, כל עוד לא יגיע הונה לכדי 200,000 לירות שטרלינג.²⁷ הועלו שתי הצעות לשימוש בקרקע, לכשתירכש: האחת — להקים חווה ניסיונית קואופרטיבית, על-פי שיטת פרנץ אופנהיימר, והשנייה — לייסד חוות לימוד ליתומי קיישינוב בגליל התחתון המזרחי.²⁸ בדצמבר 1903 כתב לבונטין להרצל: 'כשאנחנו באים לקנות קרקע בארץ שיש בה תנאים כאלה אין אנחנו קונים מהפלחים בכפרים אלא מהאפנדים בעלי האחוזות הגדולות. ורק קרקעות כאלו

23 יי הרוזן, 'על שתי פגישות', הצופה, 16 בפברואר 1947; קלוררסקי, 'זכרונות', אצ"מ, A.113/1.

24 דין וחשבון מיום 11 ביולי 1903, אצ"מ, Z1/549, A.8/66.

25 המוסד הראשון ששימש מכשיר להתחלת העבודה המעשית של ההסתדרות הציונית היה 'אוצר התיישבות היהודים', שנוסד ב-1899. בבנק זה ביקש הרצל לראות את המכשיר הכספי של ההסתדרות הציונית, ובעזרתו קיווה לרכוש את הצ'רטר עבור ההתיישבות היהודית. בשנת 1902 קמה חברת בת לבנק זה בשם 'בנק אנגלו פלשתינה' (שמה הקודם היה 'אנגלו פלשתינה קומפני' ובקיצור, 'אפ"ק'), שהחלה פועלת בארץ ב-1903.

26 ב'ין, עמ' 18.

27 על תמיכת הרצל ברכישת קרקע בארץ-ישראל על-ידי גורמים יהודיים ראה לעיל, הערה 12. באותה תקופה תמך הרצל במתן הלואה כספית של בנק אוצר התיישבות היהודים לחברת 'גאולה'. ראה: כץ (לעיל, הערה 12), א, עמ' 32; ח'יה הראל, 'התנועה הציונית והיישוב בארץ ישראל בשלהי העלייה הראשונה', ספר העלייה הראשונה, א, בעריכת מ' אליאב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 383-406.

28 פרנץ אופנהיימר פרסם ב-1896 ספר על בעיית הקואופרציה הציונית בעיר ובכפר. בקונגרס השישי הרצה את רעיונותיו וביקש לישמם במעשה ההתיישבות בארץ-ישראל. על כך ראה: ב'ין, עמ' 56; צ' ורדי, ספר מרחביה, מרחביה 1980, עמ' 19-31.

שאינן עליהן עורערין מצד שכנים ותושבי כפרים...²⁹ ואכן, בגליל התחתון המזרחי היו אחרות קרקע גדולות שהיו מיושבות בדלילות. בפברואר 1904 כתב הרצל לשלטונות העות'מאניים: 'אתם תקצו לנו מקום התיישבות לנירדפים שלנו שייעשו נתינים עות'מאניים [...] ותמורת זכיון בחלק של הגליל נמציא לאוצר הממלכה מלווה בסכום של שני מלין לירות תורכיות...'³⁰ בהמשך יתברר, כי אין מדובר באופן כללי בקרקע בגליל, אלא בקרקע מסוימת שקלווריסקי התחייב לרכשה, ומכיוון שחברת יק"א סירבה לקנותה, חיפש לה קונים אחרים.

תכניות רכישה של קרקעות דלייקה-סוזה

בסוף שנת 1903 התעניין קלווריסקי ברכישת גוש קרקעות של כ-14,000 דונם בחוף המערבי של הכינרת מידי השבט הבדווי דלייקה. גוש אדמות זה היה חשוב בעיניו כחלק מתכניתו ליצור רצף קרקעות ויישובים יהודיים באזור שממערב לכינרת ומצפון לעמק יזרעאל ועד לחוף הים התיכון. קלווריסקי פתח במשא ומתן על הקרקע, בלא שנועץ עם הנהלת יק"א בביירות או בפריס ובלא שהודיע לה על כוונותיו. הוא נפגש עם השיחים הבדווים ונתן להם ערבויות אישיים, והם הבטיחו לו בתמורה שישמרו עבורו את הקרקע. לאחר שדבר הקנייה סוכם עמם, כתב קלווריסקי להנהלת יק"א על ביצוע הרכישה. ההנהלה רגזה על שהדבר נעשה ללא ידיעתה, ולא הסכימה לביצוע העסקה בשלמותה. היא הביעה נכונות לרכוש חלק מהקרקע, 7,500 דונם בלבד, וקלווריסקי היה צריך לחפש קונים עבור האדמה הנותרת, 6,500 דונם.³¹ הוא פנה ללבונטין, מנהל אפ"ק ביפו, לאחר שנודע לו כי הוא מחפש קרקע עבור הקרן הקיימת לצורך הקמת חווה ליתומי קישינוב.³² לבונטין קיבל את ההצעה ודיווח עליה לוועד הפועל המצומצם. ההצעה הועברה להרצל, שניסה באותה עת לקבל צ'רטר והכרה מדינית מהשלטון העות'מאני עבור הגליל כולו.

במאסר 1904 עלתה על הפרק פרשת אוגנדה, אך עניין סנג'ק עכו לא נשכח. הרצל נתן ייפוי כוח לד"ר יעקובוס הנריקוס כהן להיות בא-כוחו במשא ומתן עם הממשלה התורכית על חכירת ההכנסות המינהליות במחוז עכו. י"ה כהן צריך היה להדגיש, כי בתמורה לאפשרות ליצור התיישבות יהודית אוטונומית יתנו בעלי ההון היהודים מלווה כסף לקושטא. אל כהן התלווה לבונטין, ובאפריל ביקרו השניים בקושטא. במקביל נמשך המשא ומתן בין קלווריסקי ללבונטין על העברת 6,500 הדונם לידי בנק אפ"ק.

המשא ומתן עם הממשלה התורכית בקושטא לא יצא לפועל. לבונטין חזר לארץ-ישראל והמשיך לדון עם קלווריסקי על העברת הקרקע. הרצל מצדו לא ויתר על רעיון האוטונומיה בסנג'ק

29 ז"ד לבונטין, לארץ אבותינו, ב, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 198. תיאור הדברים משקף גם את המצב בגליל התחתון, שגם בו היו מצויות אחוזות גדולות בידי בעלים מועטים.

30 הרצל (לעיל, הערה 15), עמ' 299.

31 על פרשת קניית אדמות דלייקה סוזה ראה: עמית, עמ' 61-66. התכתובת בין קלווריסקי ללבונטין בעניין רכישת חלק מאדמות אלה התנהלה במשך שנת 1904, והעברת הקרקע נערכה בפברואר 1905.

32 ראה מכתבי קלווריסקי ללבונטין בין דצמבר 1903 למרץ 1905, אצ"מ J15/6506. גם לאחר מות הרצל המשיכו השניים לדון על הקמת החווה על אדמת דלייקה סוזה, כפי שמשמע מתוך מכתבו של קלווריסקי ללבונטין מה-29 בינואר 1905, כחודש לפני העברת האדמות לידי בנק אפ"ק: 'מה בדעתכם לעשות בקרקע הפנויה. אם תעשו פערמא [חווה] או לא. חלוקת הארץ ביננו לבינכם תולה הרבה בזה שאתם חפצים לעשות בארץ. למשל אם תעשו שם את הפערמא אתן לכם עשור מעינות מים השייכים להארץ [מספר פלגים אשר נשפכו לכינרת או לירדן ממערב] אם לא אקח לי המעינות לעשות שם מושבה... (שם, J15/6333).

עכו. ב-14 במאי 1904 הוא כתב לידידו האוסטרי סוזרה (Suzzara), שישב במשרד-החרץ האוסטרי בווינה:

... יש אפוא לדרוש מאת תורכיה בארץ-ישראל וסביבותיה אדמת ישוב מספקת לחמשת עד ששת מליוני יהודים... השאלה היא רק זו, איך לנסח את כל הענין מן הבחינה הדיפלומטית. אני הצעתי את הנוסח הבא, והוא מצא חן בעיני גרף גולחובסקי. על ידי אחד ממוסדותינו, שיסדנו לשם הכנת אפשרות זו: על ידי אוצר התישבות היהודים בלונדון, תווסד חברת קרקעות עם קפיטל מספיק. לשם כך כבר מובטחת לנו תמיכתם של בנקירים גדולים באנגליה ובאמריקה. חברת קרקעות זו מקבלת על עצמה את ישובן של הטריטוריות הנזכרות ומנהלת את הארץ תחת שלטון השולטן. חברת הקרקעות משלמת לאוצר העותמני תשלום שנתי, שיש לקבעו, לכיסוי התשלום הזה היא גובה את המיסים. אלה שייתשבו על ידי חברת הקרקעות נעשים נתינים תורכיים. המקומות הקדושים מוכרזים באכסטטרטוריליים. מחוז עכו נחשב כנקודת מוצא להתיישבות. אלה הם בערך הקווים הכלליים...³³

ביולי 1904 נפטר הרצל, והטיפול בבקשה לצ'רטר על סנג'ק עכו נפסק. קלוורסקי המשיך בפעילות ההתיישבותית בגליל התחתון, מונע על-ידי החזון ליצור שם חבל-ארץ אוטונומי יהודי.

חזונו של חיים מרגלית-קלוורסקי

בכל ההרצאות שנשא קלוורסקי על ההתיישבות בארץ-ישראל, במכתביו האישיים, במכתבים לממונים עליו ובכתביו זכרוניתיו, הוא חזר והדגיש: '... את כל מרצי השקעתי בגליל התחתון, כחיזוק המושבות סג'רה, מסחה, ימה ומלחמיה. בקשתי לרכוש קרקע נוספת כדי להקים מחוז יהודי בעל זכויות לאומיות מיוחדות כדוגמת הלבנון,³⁴ שעליו מושל נתון למרות הוואלי של בירות.³⁵

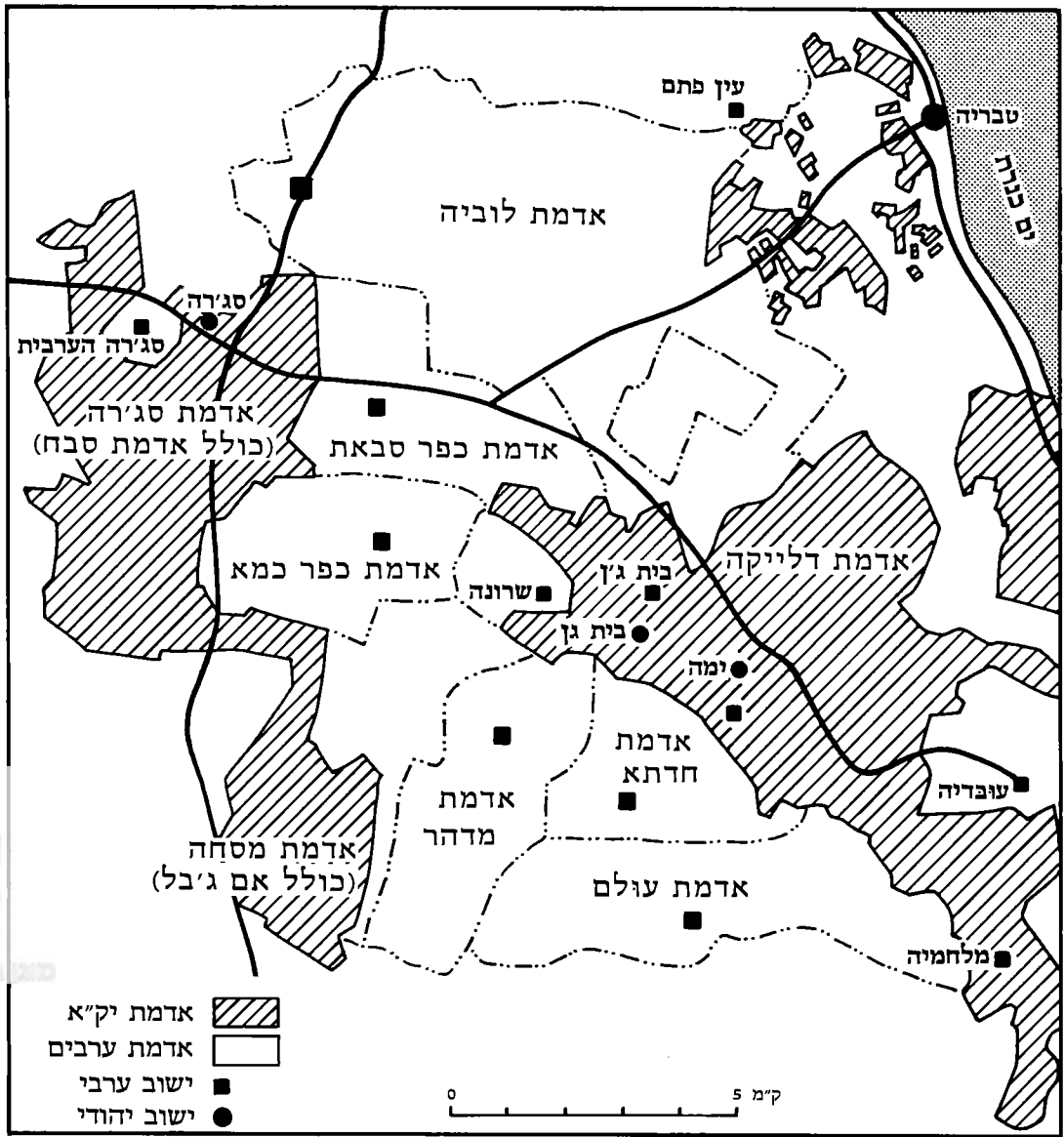
גם אישים אחרים שהיכירוהו מזכירים את חזונו זה. כך, למשל, כותב עליו אהרון עבר הדני: '... חיים מרגלית קלוורסקי השתעשע בתקווה כי יעלה בידו לרכוש קרקע להתיישבות בסביבות טבריה אשר רוב תושביה יהודים הם. כדי ליצור כאן מעין מחוז אבטונומי יהודי רצוף...'³⁶ וכן

33 הרצל (לעיל, הערה 19), עמ' 263.

34 לנגד עיניו של קלוורסקי עמדה הדוגמה של סנג'ק בירות, שבו הצליחו המרוניטים להגיע לאוטונומיה באוגוסט 1860. פרשה זו ידועה כצ'רטר של לבנון, שנחתם סופית בספטמבר 1874. ההסכם תוקן תכופות ושימש דוגמה למנהיגים יהודים שונים, שביקשו ליצור דבר מה דומה בארץ-ישראל. ראה: N. Mandel, 'Ottoman Practice as Regards Jewish Settlement in Palestine, 1881-1908', *MES*, 11 (1975), pp. 33-46.

35 ראה: קלוורסקי, 'זכרונית', אצ"מ, A.113/1. מן הראוי לציין, שבאותה עת הגה גם אהרון אהרנסון את הרעיון להתיישבות יהודית בסנג'ק עכו, וכך כתב: '... כיוון שלמדנו על גבול עתידה החקלאי של עכו, יוצא בהכרח שעלינו להשתדל להתחזק גם שם. והלוואי שיהיו גם שם חברינו הפיונירים [החלוצים] בנידון זה, כמו שהיו בני זכרון יעקב, שהני אסיאני ודמגן, דואגים כל כך לריקבונם. הפיונירים הראשונים לכבוש את מסחה ומלחמיה, המושבות הראשונות בגליל תחתון, בחבל זה של הארץ. ואל יגידו לנו, שגם בימים הטובים שלנו לא היתה עכו לנו. רואים אנו כי יושבנו הנוכחי התחיל כולו מן הקצה השני. מן הקצה שאלי הגיעו אבותינו רק לאחרונה. הם התאחזו ראשונה בהרים והשאירו את החוף על אדמתו הטובה וסחרו הגדול לאחרים... (א' אהרנסון, עכו, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 8. החוברת מתבססת על מקור שפורסם בסוף 1904).

36 א' עבר הדני, ברוח ובחיל, תל-אביב תשי"ב, עמ' 143.

קרקעות בבעלות יק"א בגליל התחתון המזרחי, 1905

כותב עליו אלכס ביין: '...יש להזכיר גם כאן את זכותו הגדולה של האגרונום חיים קלוורסקי שהפנה את פעולת יק"א בגליל תחתון בכיוון זה. תוכניתו היתה לקנות את כל אדמת סנג'אק עכו ולייסד כאן רשת של מושבות המפרנסות עצמן על יסוד משק מעורב...'³⁷ כל הבודק את מגמות רכישות הקרקע של קלוורסקי בין השנים 1900-1905, רואה כי הוא השתדל לרכוש שטחי קרקע רבים ככל יכולתו, כדי ליצור גוש קרקעות גדול ורצוף. בעודו נתון במשא ומתן עם בעל קרקעות אחד, היה פותח במגעים לשם רכישת גוש קרקעות נוסף. הוא פעל

37 ביין, עמ' 25.

חבל יהודי אוטונומי בסנג'ק עכו

בדרך כלל על דעת עצמו, בלא לשתף בפעולותיו את הממונים עליו מטעם חברת יק"א, וזאת בשל תחושת חוסר זמן ומחשש להפסיד את הקרקע המוצעת למכירה. בעלי הקרקעות הכירו אותו, קיבלו את ערבותיו האישיות והבטיחו לו את ביצוע העסקות.³⁸ להיטותו לרכישת קרקעות עולה מתוך דוח שמסר קלווריסקי במאוס 1903 למר בֶּרְבִּיָּה, האגרונום הראשי של חברת יק"א בארץ-ישראל. ברוח הוא מונה את כל הקרקעות המוצעות למכירה בגליל התחתון באותה עת, ואף את הקרקעות שניתן לבוא במשא ומתן עם בעליהן לשם רכישתן:

... לרכוש כעת ניתן בנקל, ושטחים גדולים של אדמות טובות במחוז טבריה-נצרת. יש

לנצל את השעה הנוחה ולא לדחות את הדבר. אם רק יתנו לי ייפוי כוח, תוך שנתיים

אצליח להעביר לבעלותינו שני שלישי של כל אדמת מחוז טבריה.³⁹

בפברואר 1904 שלח ברבייה דוח הנהלת יק"א בפריז על הפעילות בתחום הקרקעות וההתיישבות בגליל התחתון. הוא סיפר על עבודתו של קלווריסקי, מנה את רשימת הקרקעות שנרכשו וכן את הקרקעות שעמדו להירכש, על-פי סדר עדיפותן. מן הדוח עולה, כי דבק בו חזונו של קלווריסקי:

... לפנינו אזור אשר בצפון גובל באדמת מלחמיה, ימה ומסחה. מדרום בעמק יזרעאל

וממערב בקרקעות אל-ג'אנום, שהן חלק מעמק עכו. השטח מקשר את אדמת מסחה עם

מסילת הברזל ההולכת עד דלהמיה ממזרח הירדן ובה גם תחנת רכבת... אם נוסף

לרכוש חלק גדול מאדמת העיר [עמק הירדן] ניצור רצף קרקעי המקשר את הים ליד

חיפה עם העיר. אם נרכוש את קרקעות מישורי עמק יזרעאל ועמק ג'ידרו [עמק זבולון],

נוכל להמשיך את בניית מסילת הברזל מחיפה, דרך עמק יזרעאל ועד החורן. על ידי כך

יהיו בידינו הקרקעות של האזור היותר יפה והיותר עשיר בפלסטין. השטח יהיה גובל

בנמל גדול שייבנה בעתיד. היום זהו האזור הפחות מיושב על ידי ילידים [ערבים].

רכישת קרקעות אלה תאפשר הקמת מרכזי התיישבות יהודיים חדשים, והאדמות אשר

תרכשנה, תמסרנה לעיבוד רק לאריסים ולפועלים יהודים...⁴⁰

בסוף 1905 הועבר קלווריסקי מתפקידו; מנצרת, שם ניהל את מושבות הגליל התחתון, הוא עבר

לראש-פינה, לנהל את מושבות הגליל העליון. סיבות רבות הביאו לשינוי בתפקידו, אך העילה

הישירה המפורשת לעזיבה היתה פרשת רכישת קרקעות דלייקה סוהו.⁴¹ קלווריסקי, אף-על-פי

שעזב את הגליל התחתון, הבטיח ללבונטין להמשיך לדאוג לקרקעות אשר נקנו עבור הקרן

הקיימת בדלייקה סוהו, גם ממקום מושבו החדש, ראש-פינה.⁴²

עם מעברו של קלווריסקי לגליל העליון נפסקה כמעט לחלוטין רכישת הקרקעות בגליל

התחתון המזרחי. על האדמה שרכש קלווריסקי בדלייקה סוהו, בסמוך לחלק האדמה שנמסר לקרן

38 על דרך פעולתו של קלווריסקי ברכישת קרקעות ראה: עמית, עמ' 48-66. בסוף 1905 הגיע הרכוש הקרקעי של חברת יק"א בגליל התחתון לכ-80,000 דונם, ועוד כ-20,000 דונם היו בשלבי רכישה אחרונים (ראה מפה).

39 אצ"מ, J15/6505.

40 אצ"מ, J15/5496.

41 הסיבות העיקריות לכך היו יחסיו עם הפקיד הממונה עליו בבירות, פרנק פריינטה (ראה לעיל, הערות 6, 9), וכן המריבה עם מתיישבי ימה, שדרשו תקציבים נוספים על אלה שאישרה יק"א. ראה: עמית, עמ' 91-97.

42 כך כתב קלווריסקי במכתבו ללבונטין מיום 21 בנובמבר 1905: '... גם אם תעשו שם פערמא באדמה ששייך לדלייקה סוהו ולאום ג'וני, אשיג לכם הניירות לגמר הקושנים על שם ריינאך... (אצ"מ, J15/6505). (ריינאך היה פקיד בהנהלת יק"א בפריס, ומכיוון שהיתה לו אזרחות תורכית נרשמו על שמו קרקעות רבות.)

הקיימת, קמה ב-1909 המושבה כינרת, ועל קרקע נוספת שרכש מצפון מערב לטבריה, קמה ב-1908 המושבה מצפה. לאחר מכן, במשך 29 שנים, לא קם יישוב קבע נוסף בכל הגליל התחתון. ניסיונות שונים שנעשו בתקופה זו הסתיימו בכישלון. חידוש מעשה ההתיישבות בגליל החל רק בתקופת המאורעות, בשנים 1936-1939.⁴³

קלווריסקי עצמו לא עסק ברכישת קרקע ובהקמת יישובים חדשים בגליל העליון במשך תקופה ארוכה. בשנים האחרונות של תקופת מלחמת-העולם הראשונה, כאשר נותק הקשר בינו לבין הנהלת יק"א, וכאשר יכול היה לפעול בארץ על-פי שיקול דעתו בלבד, התחדשה פעילותו לרכישת קרקע ולהקמת יישובים חדשים בגליל העליון. הוא רכש גוש קרקע נרחב והקים את היישובים כפר-גלעדי, איילת-השחר, תל-חי וחמרה. אך פעילות זו הייתה מצומצמת בהיקפה לעומת פעילותו הענפה בגליל התחתון המזרחי.

קלווריסקי עזב את הגליל העליון ב-1920. בכך תמה פעילותו בתחום הקרקעות וההתיישבות, והחלה פעילותו למימוש חזון אחר – מציאת פתרון לבעיה היהודית-ערבית.

43 ראה: א' ביתן, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי, 1800-1978, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-93.